

КИТАЙСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА МИСИОНЕРИТЕ ЙЕЗУИТИ (XVI – XVIII В.)

Павел Петков

Великотърновски университет, България

THE CHINESE EMPIRE THROUGH THE EYES OF THE JESUIT MISSIONARIES (16th – 18th C.)

Pavel Petkov¹

University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: During the 16th century quite a few European travelers came to China and wrote about their impressions, but they were not ready to look beyond the obvious order and prosperity of the country. The revelation of the inner spirit of the Chinese society remained a task for the 17th-century visitors when wealth and prosperity began to give way – in the minds of many European intellectuals – to less tangible things such as moral and political perfection. This new emphasis was even stronger because the main interpreters of China for 17th-century Europe were the Jesuit missionaries. This article examines their attitude towards the Chinese Empire.

Keywords: China; Jesuits; imagology; representation; Christianity

През 16. век в Китай започват да пристигат все повече европейци – основно португалци и испанци. Това става възможно заради открития морски път към азиатската империя, който позволява на пътешествениците да се придвижват много по-безопасно и да пренасят несравнимо повече

---

¹ *Dr. Pavel Petkov is an Associate Professor at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo. Academic interests: Imagology; Travel writing; Images of China in Western travel accounts; Literature of the British Enlightenment. Author of the books „Децата на дракона: Китай през очите на един българин“, Representations of China in Twentieth-Century Anglophone Travel Writing, and Enlightenment Geographies: Representation of China in John Bell's Travels (1763). E-mail: p.s.petkov@ts.uni-vt.bg*

товари, отколкото по времето, когато Пътят на коприната е представлявал единственият подстъп към Далечния изток. Някои от тези европейци по-късно описват своите приключения и започват да формират у сънародниците си един образ на Китай, който просъществува няколко столетия. Въпреки своята наблюдателност обаче европейските пътешественици през 16. век не успяват да надникнат отвъд очевидния ред и просперитет в империята. Разкриването на вътрешния дух на обществото остава задача за 17. век, когато в съзнанието на Европа богатството и благоденствието започват да отстъпват пред по-малко осезаеми неща като моралното и политическото съвършенство. Този нов акцент е дори по-силен, тъй като главните тълкуватели на Китай през 17. век в Европа са мисионерите йезуити.

Новата представа за Китай, която произтича от новото познание и отговаря на нуждите на епохата, е за една силна и обединена държава, управлявана от благодушен деспот в съответствие с политическия модел, описан в конфуцианските произведения, и чрез администратори, които са добре запознати с тези произведения и са доказали тези си познания на изпитите за държавна служба. Историческият момент предоставя на християнската църква средства, стимул и терен за нови мисионерски усилия. Завоюват се нови територии в много части на света – Америка, Африка, Индия и Далечния изток. Милиони непокръстени хора се озовават под властта на управници християни, а милиони други попадат за пръв път в полезрението на християнския свят. Това е отлично поле за мисионерска дейност и едно ново предизвикателство, което Църквата не може да пренебрегне. Докато корабите на Испания и Португалия кръстосват океаните през 15. и 16. век, в Европа се въздигат силни монархии. Кралете на Франция също са на мнение, че подкрепата и финансирането на християнски мисии в далечни земи ще укрепят престижа им. Помага и това, че увеличеното материално богатство осигурява ресурсите, с които Църквата може да ускори работата си.

Разширяването на географските хоризонти на Европа се придружава от интелектуално пробуждане, стимулирано не само от изследователите пътешественици, но и от преоткриването на класическите литературни произведения. За това спомага все по-широкото разпространение на печатната преса и укрепването на университетите. Подтикната от необходимостта да спре вълната на протестантските движения, римокатолическата църква споделя този дух на съживление. Това възражда старите религиозни ордени и стимулира появата на нови: такава е Обществото на Исус, основано през 1534 г. от малка група силно религиозни люде в Парижкия университет, запалени от ентузиазма на Игнатий (Игнасиус) Лойола. Това

е т. нар. Орден на йезуитите, който се разраства бързо и се превръща в най-мощната движеща сила на Контрареформацията.

Лойола смята, че най-важната задача на мисионерите е да завладеят съзнанията на владетелите и висшата администрация, тъй като те влияят на духовния живот на хората под тяхна власт (Worcester 2008: 172). Колкото по-силен е владетелят, толкова по-важно е да се спечели доверието му.

Сред най-близките съратници на Лойола е Франсис Ксавие (1506 – 1552), който през 1534 г. още преди официалното учредяване на Ордена на йезуитите, дава обет да служи на Лойола и да бъде мисионер. През 1549 г. той отива в Япония и там осъзнава колко важен е Китай за покръстването на Източна Азия. За него Китай е „огромна империя, в която цари абсолютен мир“ (Coleridge 1872: 347). Той цитира португалски търговци, според които Поднебесната империя „превъзхожда всички християнски държави със своята справедливост и равноправие“. Самите китайци смята за мъдrecи и пише, че „по интелект те превъзхождат дори японците“ (Coleridge 1872: 348). Ксавие обаче така и не сбъдва мечтата си да отиде в Китайската империя. Той умира в Макао, докато чака китайски търговец, на когото е платил, за да го отведе там.

Ксавие е убеден, че за да покръства успешно, мисионерът трябва да стане неразделна част от местното общество. Подобно схващане е изключително спорно по негово време, но все пак той бива последван от Алесандро Валиняно, който го наследява като ръководител на йезуитските мисии в Източна Азия. Валиняно силно се впечатлява от китайците и насърчава последователите си да се научат да говорят китайски – именно по негово нареждане прочутият йезуит Матео Ричи се заема да научи колкото може повече за езика, обществото, политиката и културата на Китай. Ричи е един от първите мисионери йезуити, които се преселват в Китай. Той живее там от 1583 г. до смъртта си през 1610 г., като последните девет години прекарва в Пекин. По това време португалците вече са се установили в Макао, но въпреки че този малък чуждестранен анклав на китайска територия става епископско седалище още през 1576 г., ролята, която играе в историята на християнските мисии в Китай, е нищожна в сравнение с тази на Ричи и неговите наследници. Ричи впечатлява китайските учени не само с познанията си по математика и астрономия, но и с уменията си да прави карти – един забележителен пример е известната карта на света, на която Китай тактично получава централно място (Laven 2011: 23). Най-голямото му достойнство в очите на китайците е, че изучава конфуцианската литература. Италианецът се чувства длъжен да я изучи в тънкости, за да го прие като грамотен и цивилизован човек, тъй като, както пише

Мандова, конфуцианството е духовното ядро на традиционната китайска култура (Мандова/ Mandova 2022: 319).

Въпреки че в Обществото на Исус има почти военна дисциплина, толкова далеч от Европа много неща зависят от човека на самото място – затова тъкмо на Ричи принадлежи голяма част от заслугата за разпространението на йезуитските мисии в Китай. С покръстването на един принц и няколко висши служители той демонстрира един от основните принципи на йезуитската стратегия – стремежът да се осигури подкрепата на влиятелните личности. Йезуитите придворни са особено влиятелни в Имперското бюро по астрономия, където нееднократно им се възгала да реформират календара. Тази задача е от жизненоважно значение, тъй като, ако календарът е неправилен, императорът може да не управлява в съответствие с космичния ред и тогава ще настъпят природни бедствия и хаос. Тяхното точно прогнозиране на слънчевите затъмнения доказва компетентността им. Впечатляващата начетеност на мисионерите им спечелва уважението на китайците, защото, както отбелязва Цончева, „образованието, грамотността и книгите в традиционен Китай заемат специално място“ (2003: 426). По-късно, при династията Цин, те проектират сгради в европейски стил за Летния дворец и развличат императора Циенлун с уменията си на художници и майстори на играчки с механизъм. Те също така впрягат своята техническа изобретателност в изграждането на фонтани за императорските места за отдих. Най-известните продължители на делото на Матео Ричи са Адам Шал фон Бел, който бива отрупан с почести от младия император Шун Джъ, и Фердинанд Вербийст, който се сдобива с позиция в двора – завидно постижение, тъй като даже самите мандарини рядко имат привилегиата да бъдат удостоени с императорското присъствие, а Вербийст прекарва повечето си време в двореца. Той е назначен за преводач на императора и има повече от сто ученици сред администрацията.

Друг елемент от йезуитската стратегия, възприет и пропагандиран от Ричи, е толерантността към местните религиозни практики. Тази политика способства за добро отношение към мисионерите, но им носи остри критики от техните опоненти в Църквата, защото не осъждат ритуали като поклонението пред предците и твърдят, че този обичай е знак на уважение, а не истински религиозен ритуал. Т. нар. „спор за ритуалите“ е важен богословски и културен дебат, който възниква както сред йезуитите, така и в цялата Католическа църква в Европа. Спорът е дали китайските ритуали – отдаването на почит на предците и някои други конфуцианските церемонии – могат да се извършват от китайските християни, без да се прави компромис с тяхната вяра. Йезуитите настояват за културното

приспособяване на тези практики, за да може християнството да стане достъпно за китайците, но според много други мисионери тези практики са несъвместими с основните християнски постулати. Спорът има политически и религиозни последици и създава напрежение между йезуитите и другите католически фракции.

Има и редица други въпроси, по които йезуитите имат по-либерално отношение от своите противници. Причината за това отношение може да се търси в йезуитската морална философия. Йезуитите се противопоставят на общоприложимите етични принципи и предпочитат да се занимават с отделни случаи, без да се позовават на абстрактни, идеални изисквания. Не може да има, разбира се, никакъв компромис между тяхното отношение и това на доминиканците и францисканците, според които дори самият Конфуций, като езичник, е осъден да пребивава във вечните огньовете на ада. Тези противоречия са много остри, най-вече защото засягат спасението на безброй души. Отношението на официалната католическа църква към либералните практики на йезуитите е непостоянно и се променя с течение на времето. Някои църковни лидери и служители оценяват по достойнство усилията на мисионерите да се приспособят към китайската култура и да интегрират християнството в местните практики, но други се отнасят критично. Отначало членовете на Обществото на Исус получават известна подкрепа от църковните водачи. Папа Григорий XIII и папа Климент VIII например са относително благосклонни. Когато обаче споровете се засилват и дебатът придобива публичност, отношението на Църквата се променя. Някои църковни служители се опасяват, че подходът на йезуитите може да доведе до синкретизъм и размиване на основните католически учения. Тези опасения довеждат до засилен контрол върху практиките на йезуитите в Китай. През 1704 г. папа Климент XI издава папска була, която осъжда практикуването на някои китайски ритуали и церемонии от китайските християни (Swen 2021: 1). Това бележи значителна промяна в позицията на Църквата, тъй като тя се приближава все повече до възгледите на критиците на йезуитите. Официалната позиция се потвърждава в декрети през 1715 и 1742 г. Този тежък удар дълбоко възмущава покровителя на йезуитите – императорът Канси, тъй като според него това е недопустима намеса в делата на Китай. Противоречията довеждат до разделение в католическата църква, като някои фракции подкрепят йезуитите и техния подход, а други се застъпват за по-стриктно тълкуване на католическата доктрина. Споровете не се ограничават до Китай, а се отразяват върху мисионерската дейност и в други части на света.

Но йезуитската мисия в Китай я очакват и още по-лоши времена: през 1773 г. Обществото на Исус е допълнително отслабено и в крайна сметка разгромено от своите противници, които се отнасят към йезуитите колкото с недоверие заради нестандартните им методи, толкова и със завист заради успеха им. През 1814 г. Обществото е възстановено, но така и не възвръща предишната си сила. В Китай им се налага да работят почти тайно. Въпреки тези удари членовете на Обществото не само успяват да направят някои важни покръствания в императорския двор, но и разнасят посланието на своята религия из много части на империята. Броят на покръстените надхвърля 100 000 души, а мисионерите дори получават разрешение да построят църква в самия имперски град (Hui 2011: 90), център на съвсем различна религия.

Мисионерските постижения на Ричи му донасят огромен престиж сред неговите наследници в Обществото на Исус, а текстовете му се четат жадно. Отношението му към Китай оказва силно влияние върху всички, които отиват там след него – дори върху онези, които не одобряват евангелската му политика. Затова образите на Китай, представяни в Европа от по-късни мисионери, са обагрени от неговите собствени идеи.

Относно политическата организация на страната Ричи пише: „Друг забележителен факт, който заслужава да се отбележи, тъй като представлява една от разликите със Запада, е, че цялото царство се управлява от обществото на учените, известни като ‘философи’. Отговорността и грижата за царството е изцяло поверена на тях“ (Weisner 2006: 257). Образите на Китай, които мисионерът създава, впечатляват мислителите на Просвещението, някои от които усилено търсят модел за своето собствено обхванато от несигурност общество. Ричи е и човекът, който пръв издига Конфуций в очите на Европа и го поставя на азиатския философски трон:

Най-известният от всички китайски философи се казвал Конфуций. Този велик и учен човек е роден петстотин петдесет и една години преди началото на християнската ера, живял е повече от седемдесет години и е насърчавал своя народ да се стреми към добродетели както чрез собствения си пример, така и чрез писанията си. Неговото самообладание и въздържание са карали сънародниците му да твърдят, че той надминава по святост всички, които някога са били смятани за добродетелни. И наистина, ако се вгледаме внимателно в действията и думите му така, както са записани в историята, ще трябва да признаем, че той превъзхожда повечето философи езичници (Laiyau 2018: 70 – 71).

Мнението на Ричи за добродетелите на китайците може най-добре да се обобщи с друг негов цитат:

Човек може с увереност да се надява, че по милост Божия много от древните китайци са намерили спасение в естествения закон, защото им е била оказана онази специална помощ, която не е отказана на никого, който се стреми към спасение, според светлината на своята съвест. А че такъв е техният стремеж, лесно се вижда от тяхната над четирихилядигодишна история (Launay 2018: 71).

Като се има предвид колко благосклонно се отнася императорът към йезуитите, не е изненадващо, че и те възхваляват своя покровител. Императорът Канси например е велик държавник, който се радва на огромна почит в империята си, а йезуитските възхвали отиват даже още по-далеч. Мисионерът Паренин пише за него „Този държавник е един от най-необикновените хора, каквито се срещат веднъж на няколко века“ (Rowbotham 1942: 223). Тонът на Де Маила е подобен: „През петдесет и шестте години, в които е бил на трона, той е правил всеки ден незабравим с някое добро дело. Славата му расте от ден на ден. По мъдростта на управлението си той се равнява и дори надминава не само своите предшественици, но и древните императори“ (Rowbotham 1942: 223).

В Европа тези описания се посрещат с ентузиазъм, тъй като добро-намереният деспотизъм по това време представлява висш политически идеал. Жан-Батист Дюалд пише за императора, че „е усъвършенствал до най-висока степен изкуството да царува и притежава всички качества на един велик монарх. Неговата осанка, фигура, черти, излъчване на величие съчетано с доброта, внушават уважение и любов към неговата личност и не оставят съмнение, че този човек е господар на една от най-великите империи във вселената“ (Rowbotham 1942: 223).

Такова е и преобладаващото мнение в Европа. По-въздържаните описания имат много по-слабо въздействие, въпреки че се намират лесно, дори в текстовете на онези, които имат високо мнение за китайската цивилизация.

Пристигането на йезуитите в Пекин съвпадна с един чувствителен упадък в много аспекти на живота в Китай, затова е изненадващо, че те дават тъй благосклонна оценка за империята. Нарастващата монголска мощ представлява заплаха за северната граница тъкмо когато вътрешният мир е нарушен от поредица бунтове. Появяват се икономически безредици и както винаги във време на слабо централно управление, обикновените хора са в постоянна опасност да се окажат експлоатирани и малтретирани

от местното дворянство. По времето на императора Тиенчи, който се възкачва на трона като 15-годишно момче през 1620 г. и се интересува повече от дърводелството, отколкото от държавните дела, нещата силно се влошават. Евнухът Уей Джунсиен успява да се сдобие с огромна власт – както над императорския дом, така и над бюрокрацията (Brown 2014: 1022).

Разбира се, не е съвсем справедливо да подчертаваме слабостта на императорите от късния Мин, защото йезуитите и техните кореспонденти в Европа се впечатляват най-вече от блясъка на великите монарси от династията Цин – като Канси. Мисионерите преувеличават не само добродетелите на китайските императори. Те превъздигат и огромната власт и престиж на монарсите. Йезуитската гледна точка, разбира се, е в съответствие с ласкателствата, които владетелите на Китай традиционно получават. Католиците не разбират съвсем ясно, че хвалебствията не са просто едно отражение на върховната позиция на императора, а по-скоро част от механизма, чрез който функционира държавата. Освен това те не са в състояние да се отърсят от стереотипите за Китай, създадени още по времето на Марко Поло и вкоренени дълбоко в съзнанията на европейците: стереотипите „играят съществена роля в мисленото кои сме ние, къде сме, какви искаме или не искаме да бъдем, как ни виждат другите, как ние виждаме другите, как (не) бихме желали да изглеждаме в очите на другите“ (Мартенова 2020: 177).

Йезуитските мисии в Китай оказват трайно влияние върху китайското общество и интелектуална мисъл. Въпреки че не довеждат до масово покръстване, те способстват за разпространение на западното познание сред китайските учени. Важността, която йезуитите отдават на емпиричните наблюдения и точните измервания, решително допринася за развитието на китайската наука. Усилията на йезуитите полагат основите на по-нататъшно взаимодействие между Китай и Запада и повлияват положително на търговията, дипломатията и културния обмен.

В края на 17. век, през 1696 г., се появява знаменитият труд на Леконт *Nouveaux Memoires sur la Chine*, който предизвика яростен дебат, съсредоточен върху твърдението: „Хората на Китай са пазили около две хиляди години познанието за Истинския Бог и са Го почитали по начин, който може да служи за пример дори на християните“ (Rowbotham 1942: 143). Приблизително по същото време Лайбниц, силно впечатлен от ученията на Конфуций, публикува своята *Novissima Sinica*, която съдържа материал от йезуитски източници. Волтер, Спиноза и Матю Тиндал са други видни европейски поддръжници на конфуцианското учение. „Толкова съм далеч от мисълта, че ученията на Конфуций и Исус Христос се различават“ – пише Тиндал, „че съм на мнение, че ясните и прости максими на първия

илюстрират по-неясните думи на втория“ (Nelson 2017: 16). Най-силната надежда за подобрене на живота в Европа по това време според мнозина се състои точно в такъв добронамерен деспотизъм, какъвто се смята, че съществува в Китай. Както пише Пиер Поавър през 1769 г., „Китай ни предлага удивителна картина на това, в какво може да се превърне целият свят, ако законите на тази империя станат закони на всички нации. Отидете в Пекин! Погледнете най-могъщия от смъртните; той е истинският и съвършен образ на Небето“ (Kroncke 2016: 18). За много интелектуалци липсата на наследствени привилегии е голямо подобрене в сравнение с Европа от онова време. Точно както за деистите Китай представлява житейска илюстрация на техните убеждения, така и онези европейски мислителители, които смятат, че най-добрата надежда за политически напредък е в „просветения деспотизъм“, посочват Китай като опора за собствените си идеи. В Китай те намират точно това, което търсят: „Империя, стара като Рим, но жива в настоящето, с население колкото цяла Европа, свободна от привилегии, основани на класа, произход и църковна принадлежност, управлявана от закрилян от Небето владетел, подпомаган от образовани чиновници“ (Franke 1967: 62). За много европейци от 18. век Китай е страната на техните мечти, която не представлява реалност, а един модел, една утопия, подобна на Америка от по-новата история във въображението на бедните и изстрадали европейци.

Култът към Китай от осемнадесети век не продължава дълго и губи своята сила поради редица фактори. През целия век не спират да се прокрадват и гласовете на едно несъгласно малцинство, които стават по-силни с намаляването на ентузиазма. Наред с просвещенските интелектуалци има и мисионери, които не са йезуити, а членове на съперничаещи католически ордени, чието отношение съвсем не е тъй добронамерено. Мисионерите протестанти, които започват да пристигат в Китай в началото на 19. век, напълно скъсват с йезуитската традиция и започват да представят Поднебесната империя в силно отрицателна светлина. Йезуитските мисии и по-късните протестантски мисии в Китай се различават в няколко ключови аспекта: богословски подход, културна ангажираност, връзка с китайското общество и въздействие върху китайското християнство. Йезуитите възприемат културно обусловен подход и търсят допирни точки между християнството и конфуцианството. Те подчертават приликите между християнската етика и конфуцианските ценности и не възразяват срещу включването на някои китайски ритуали и духовни практики в своята мисионерска дейност. Протестантските мисионери правят тъкмо обратното – подчертават разликите между християнството и местните традиции и смятат китайските обичаи за несъвместими с християнството.

Йезуитите се отнасят сериозно към китайската култура, изучават езика, четат конфуцианските класики и участват в китайските обичаи. Според тях културната интеграция е от решаващо значение за ефективното евангелизиране и за разбирателството между двете култури. Макар че някои протестантски мисионери също научават китайски и се интересуват от китайската култура, те поставят много по-силно ударение върху разликите със западните ритуали и вярвания.

Както споменахме, мисионерите йезуити насочват усилията си главно към управляващия елит, учените и държавните служители, защото според тях влиянието върху образованата класа ще има силно въздействие върху обществото като цяло. Протестантите си поставят за цел да покръстят както елита, така и обикновените хора. Те често провеждат масови кампании и създават училища и болници, за да достигнат до по-голяма част от населението. Освен това те, подобно на повечето католически ордени, смятат китайските традиции, особено тези с религиозен оттенък, за несъвместими с християнството и настояват новопокръстените китайци да се откажат от тях. Подходът на йезуитите води до по-малък брой покръствания сред китайците, но техният акцент върху културната интеграция и научните знания оказва трайно въздействие върху китайската интелектуална мисъл. Протестантските мисии покръстват повече хора. Те създават църкви и училища, които допринасят за създаването и укрепването на китайска протестантска общност.

Йезуитите работят, когато династията Цин е относително отворена за чужди влияния, което им позволява да се интегрират по-успешно в китайското общество. Протестантите се изправят пред по-трудни политически и социални условия, включително периоди на враждебни към чужденците настроения. В допълнение, Опиумните войни също оказват отрицателно влияние върху способността им да изпълняват своите мисии.

Тъй като мисионерите йезуити са неуморни както в религията, така и в учението, те стават отлични „преводачи“ на Китай за Запада. В своите писма, брошури и пътни бележки, в своите преводи и научни монографии те изпращат в Европа истински поток от информация за всеки аспект от миналото и настоящето на Китай.

БИБЛИОГРАФИЯ/ BIBLIOGRAPHY

Мандова 2022: Мандова, Искра. За 14-ата петилетка на Китай и хармонията. Дипломатически, икономически и културни отношения между Китай и страните от Централна и Източна Европа. Велико Търново: Фабер,

2022 [**Mandova 2022:** Mandova, Iskra. Za 14-ata petiletka na Kitay i harmoniyata. Diplomaticheski, ikonomicheski i kulturni otnoshenia mezhdu Kitay i stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa. Veliko Tarnovo: Faber, 2022]

Мартенова 2020: Мартенова, Андроника. Наративът за китайците: визуални стратегии и скрити гласове. Дипломатически, икономически и културни отношения между Китай и страните от Централна и Източна Европа. Велико Търново: Фабер, 2020 [**Martanova 2020:** Martanova, Andronika. Narativat za kitaysite: vizualni strategii i skriti glasove. Diplomaticheski, ikonomicheski i kulturni otnoshenia mezhdu Kitay i stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa. Veliko Tarnovo: Faber, 2020]

Цончева 2023: Цончева, Полина. Семейните наставления Дзясюн 家训 – съкровищница на домашното възпитание в Китай. Дипломатически, икономически и културни отношения между Китай и страните от Централна и Източна Европа. Велико Търново: Фабер, 2023 [**Tsoncheva 2023:** Tsoncheva, Polina. Semeynite nastavlenia Dzyasyun 家训 – sakrovishtnitsa na domashното vazpitanie v Kitay. Diplomaticheski, ikonomicheski i kulturni otnoshenia mezhdu Kitay i stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa. Veliko Tarnovo: Faber, 2023]

Brown 2014: Brown, Kerry. Berkshire Dictionary of Chinese Biography. Great Barrington: Berkshire Publishing Group, 2014

Franke 1967: Franke, Wolfgang. China and the West. Oxford: Basil Blackwell, 1967

Hui 2011: Hui, Zou. A Jesuit Garden in Beijing and Early Modern Chinese Culture. New York: Purdue University Press, 2011

Kroncke 2016: Kroncke, Jedidiah. The Futility of Law and Development: China and the Dangers of Exporting American Law. New York: Oxford University Press, 2016

Launay 2018: Launay, Robert. Savages, Romans, and Despots: Thinking about Others from Montaigne to Herder. Chicago: University of Chicago Press, 2018

Nelson 2017: Nelson, Eric. Chinese and Buddhist Philosophy in Early Twentieth-Century German Thought. New York: Bloomsbury Publishing, 2017

Rowbotham 1942: Rowbotham, Arnold. Missionary And Mandarin: The Jesuits at the Court of China. Los Angeles: University of California Press, 1942

Swen 2021: Swen, Litan. Jesuit Mission and Submission: Qing Rulership and the Fate of Christianity in China, 1644–1735. Boston: Brill, 2021

Wiesner 2006: Wiesner, Merry. Early Modern Europe, 1450–1789. Cambridge: Cambridge University Press, 2006

Worcester 2008: Worcester, Thomas. The Cambridge Companion to the Jesuits. Cambridge: Cambridge University Press, 2008